

Morfologické kategorie jmen, podstatná jména (substantiva)

A. Morfologické kategorie jmen

Jména: podstatná jména, přídavná jména, zájmena, číslovky

Morfologické (gramatické) kategorie: pád, číslo, rod

- Jmenný rod:** organizační princip deklinačního systému substantiv
 - mužský (maskulina, m.)
 - životný (maskulina animata, m. anim.): *bratr, kůň, vůdce, předseda* – gen.sg. = ak.sg. (někdy také typické koncovky pro dat. + lok. sg. - *strýcovi*, nom. pl. - *pánové, Pražané*)
 - neživotný (maskulina inanimata, m. inanim.): *dům, koš*
 - ženský (feminina, f.): *zahrad, židle, kuchyň, velikost*
 - střední (neutra, n.): *divadlo, letiště, štěně, náměstí*
 - Číslo:** substantiva počítatelná - nepočítatelná
 - jednotné (singulár, sg.)
 - singularia tantum:** jen sg.
 - jména hromadná (kolektiva): *mládež, lidstvo, listí, uhlí*
 - jména látková: *voda, mléko, maso, železo*
 - jména abstraktní: *chuť, hmat, čich; potápění, běh, kyselost*
 - množné (plurál, pl.)
 - pluralia tantum** (jména pomnožná): jen pl. - *dveře, kamna, housle, nůžky, hodinky*
 - duál (číslo podvojný): nom. = ak.; gen. = lok.; dat. = instr.
 - číslovka *dva, oba*
 - párové orgány: *oči, očima X oka, oky, na nohou X na nohách, ruce X ruky* (pozůstatky duálových tvarů)
- Pád:** vyjadřuje různé vztahy jména k jiným slovům ve větě – pádová koncovka
 - nominativ (N, nom.): pád pojmenovávací, pád podmětu (*pes štěká*)
 - genitiv (G, gen.): pád adnominální, pád přívlastku neshodného (*výslovnost hlásek*)
 - dativ (D, dat.): pád nepřímého (druhého) předmětu (*dal přítelkyni kytici*)
 - akuzativ (A, ak.): pád přímého předmětu, obligatorní (závazný) pád u přechodných sloves - slovesa pojící se s předmětem ve 4. pádě (*koupil si knihu*)
 - vokativ (V, vok.): stojí mimo větné vztahy
 - lokál (L, lok.): předložkový pád – vyjadřuje okolnosti děje (*bydlí v bytě*), příslovečné určení
 - instrumentál (I, instr.) pád sémantický – vyjadřuje okolnosti děje, zejména prostředek, způsob, místo a čas (*nakrájel dort nožem, jedl rukama, prošel chodbou, přijel před hodinou*), příslovečné určení
 - pády přímé (nom., ak.) X nepřímé (ostatní)
 - pády prosté (bezpředložkové – nom., vok.) X předložkové (lok.): ostatní pády jsou předložkové i bezpředložkové

B. Stavba substantivního tvaru

lexikální význam: označují entity (osoby, zvířata, věci)

tvarotvorný základ (lexikální složka) – **deklinační formant** (gramatická složka – vyjadřuje deklinační kategorie – pád, číslo, rod) = pádová koncovka, zakončení

hláskové alternace: e/0 (*žena – žen*), krátká / dlouhá samohláska (*vrána – vran, domu – dům*), tvrdá / měkká souhláska (*had – hadi, matka – matce*)

přehled alternací finály a alternace kmenové samohlásky v substantivní deklinaci: Čechová a kol. (2011, s. 187), Cvrček (2010, s. 145)

C. Deklinační paradigmata

1. **tvar základní:** Nsg – slovníkový tvar, určuje rodové a deklinační zařazení jména

kmenová finála (koncová souhláska základu): tvrdý – měkký typ

2. **tvar opěrný**: zprav. gen. sg.

deklinální paradigmatu substantiv založena na rodovém principu + životnost u maskulin

deklinální paradigma: 7 pádů ve 2 číslech

D. Deklinální typy

1. substantivní
2. adjektivní: substantivizovaná adjektiva (zpodstatnělá přídavná jména) – složená adjektivní deklinace (dlouhé tvary – *průvodčí, dovolená, vstupné, hovězí*)
3. substantiva nesklonná (*angažmá, kupé, finále, whisky, menu*): přiřazují se k rodu

E. Substantivní deklinace, variantní koncovky

1) Maskulina

	0		-e	-a
	tvrdý typ	měkký typ		
M. životná	<i>pán (dělník* – dělníku!, dělnících)</i>	<i>muž (učitel - učitelé, lovec – lovče!)</i>	<i>soudce</i>	<i>předseda (husita, sluha* - sluzích)</i>
M. neživotná	<i>hrad (les – lesa, jazyk* - jazyku, jazycích)</i>	<i>stroj</i>	-	-

*Zakončení základu na veláry -k, -g, -h, -ch.

Maskulina životná – variantní koncovky

a) dat. + lok. sg.: **-u / -i / -ovi** (*panu Miloši Novákovi*)

b) nom. + vok. pl.: **-i / -ové / -é**

- **-i**: měkkíci alternace (*sousedí*); zejména vzor *pán, -ík (skladníci), -ř (knihaři), -č (hráči), - (e)c (cizinci)*
- **-ové**: vzor *předseda (hrdinové), -(e)k (svědkové/svědci), -ik (chemikové/chemici)*, příjmení (*bratři Čapkové*), některá národní jména (*Indové, Řekové, Italové*)
- **-é**: *-tel (učitelé), -an (Slované), -ista (houslisté / houslisti), -asta (gymnasté / gymnasti), -ita (husité / husiti); andělé, manželé, horalé, Španělé*

c) vok.: **-e / -u / -i** (*pane Miloši Nováku!*)

vzor *pán*:

- **-e**: *občane; -r/ř (bratře, ministře!)*, ALE ne po samohlásce (*kocoure, doktore!*)
- **-u**: po *-k, -g, -h, -ch (dělníku, chirurgu, vrahu, hochu!)*, ALE: *bože, člověče!*
- **-i**: *manželi, anděli!*

vzor *muž*:

- **-i**: *hvězdáři, spisovateli!*
- **-e**: *-ec – alternace (chlapče, znalče!)*

vzor *soudce*:

- **-e**: bez alternace (*dárce, správce!*)

Maskulina neživotná – variantní koncovky

a) gen. sg. (vzor *hrad*, podvzor *les*): **-u / -a**

- **-u**: většina jmen (*domu, plotu*)
- **-a**: stará jména (*světa, kostela, chleba, života*), *-ov (venkov, Strahov)*
- dvojí podoba (*sýra / sýru, komína / komínu*)

b) lok. sg. (vzor *hrad*, podvzor *les*): **-u / -ě(e)**

- **-u**: nová a přejatá slova, slova s kmenem na veláru (*-k, -g, -h, -ch: ve vlaku, sněhu*)
- **-ě(e)**: často tam, kde je v genitivu **-a** (*kostela – v kostele*)

- dublety (v okrese / v okrese, v autobusu / v autobuse)

c) lok. pl. (podvzor jazyk):

- **-ích**: -k, -g, -h, -ch (rybnících, rozích, vrších), -l, -s, -z (kostelech / kostelích, okresech / okresích)
- **-ách**: -k, -g, -h, -ch – slova zdobnělá, ale i jiná (baličcích / baličkách, titulcích / titulkách)

Maskulina se základem na -en náležející ke dvěma paradigmátům: řemen, ječmen, kámen, kmen, hřeben, kořen, křemen, plamen, pramen - v sg. měkké skloňování (stroj) a v pl. tvrdé (hrad) – tvrdé tvary pronikají do sg. (dublety – kamenu / kamene)

2) Neutra

-o	-e		-(i)-o
město (středisko* - střediscích)	moře (sídliště - sídlišť- <u>o</u>)	kuře (kuřete, kuřata)	stavení

*Zakončení základu na veláry -k, -g, -h, -ch.

Vzor město: gen. pl. - nulová koncovka + alternace

a) samohláskové alternace: záda – zad, jména – jmen, díla – děl

b) vkladné -e-: čísel, jader; -dlo (jidel)

Vzor kuře:

- kmenotvorná přípona -et-/-at-

- smíšené skloňování: v sg. moře, v pl. město

- jména mláďat (kotě, tele), rajče, koště, doupě, poupě aj.

Neutra – variantní koncovky

a) lok. sg. (vzor město): **-ě(e) / -u**

- **-ě(e)**: základní slovní zásoba (městě, jaře, mase), -dlo (mýdle, umyvadle),
- **-u**: -k, -g, -h, -ch (oku, uchu), -ivo, -stvo, -ctvo (palivu, mužstvu, ptactvu), -no (budoucnu), slova cizího původu (tempu), měkké zakončení kmene (leču, bendžu)
- dublety: mléku / mléce, břichu / břiše, pouzdru / pouzdře

b) lok. pl. (podvzor středisko): **-ách / -ích**

- **-ách**: -(č)ko (jablíčkách), -(t)ko (koťátkách)
- **-ách / -ích**: -(i)sko (střediskách / střediscích, východisko / východiscích)

c) gen. pl. (vzor moře, podvzor sídliště): **-í / -o** (moří; letišť)

3) Feminina

-a	-e	o	
žena	růže (ulice – ulic- <u>o</u> , žákyně – žákyň- <u>o</u> /žákyní)	píseň	kost*

* Substantiva zakončená na -st (část, náplast), -ost (radost), -est (bolest) + řeč, věc

Vzor žena: gen. pl. - nulová koncovka + alternace

a) samohláskové alternace (dvojslabičná jména): skála – skal, lípa – lip, míra – měř, houba – hub
ale pronikání nezkrácených tvarů do jiných pádů (dat, lok, instr): skalám / skálám, silou / sílou

b) vkladné -e-: jednoslabičná jména (her), souhláskové skupiny na konci základu (vrstev, kreseb)
-e- se nevsouvá po slabikotvorném -r-, -l-: vrb, mlh

Vzor růže, podvzor ulice, žákyně: gen. pl.

Nulová koncovka u jiných jmen: košile – košil, chvíle – chvíl, míle – mil, plíce – plíc

Kolísání mezi vzory píseň a kost: Čechová (2011, s. 205), Cvrček (2010, s. 180)

Skloňování názvů párových tělesných orgánů v plurálu
ruce, nohy, kolena, ramena, prsa, oči, uši – viz Cvrček (2010, s. 193)

F. Adjektivní deklinace

M. živ.		M. neživ.	F.		N.	
tvrdý	měkký	tvrdý	tvrdý	měkký	tvrdý	měkký
<i>hajný</i>	<i>průvodčí</i>	<i>zlatý</i>	<i>bytná</i>	<i>průvodčí</i>	<i>vstupné</i>	<i>hovězí</i>